

A LETŰNT SZÁZADOKRA VILÁGOT DERÍTSEN...

Történelmünkéről

Mindenszentek múltán, késő délutáni szürkületben az óbecsei alsóváros peremén rovom az utcákat, a megfagyott krizantémok látványától szabadulnék, de bármerre is veszem a lépteimet, nyirkos köd kísér, valami áthatolhatatlan szürkesség, ami már nem is a Gozsdu Elek regényében megörökített bizonytalanságot (vagy elbizonytalanodást) juttatja az eszembe, nem a ragyogó napsütésnek csapdát állító talaj menti pára ez, sokkal inkább az a novemberi köd, amely 1944 késő őszen, halottak napja tájékán, beborította az egész Délvidéket. Ez nem az a verőfénnyel incselkedő köd, amelynek láttán mégiscsak felujjong a lélek, mert az őszi lombok vidám vörhenyében fölakadt párákat pillanatokkal később mégiscsak fölcsztatja a napsütés, súlyosabb, veretesebb köd üli meg az alsóvárosi utcákat. Fojtogató köd nehezedik rám úgy, mintha hajdani parasztvezérek máglyáit verte volna el idejekorán a zápor, s az izzó hasábokból fölszakadó füstfelhők borítanak el a föld színét. Lépni is nehéz ebben a félhomályban. Most hagytam el a gazzal benőtt vasúti síneket, melyeken sok-sok évtizede már, hogy nem járnak vonatok, s amelyek alól – a tél beálltával – ismét lopni fogják a talpfákat. A tavaszon, mielőtt a fű megnőtt volna, az öntvényeken még kibetűztem: Diósgyőri Vasművek, s ha nagyon távolra fülelek, lelkem mélyéről még a kerekek zakatolása is föl-fölhangzik. Kevésbé militáns zaj ez, mint a halott szövőgyár betört üvegablakai mögött rozsdásodó szövőgépek hajdanvolt, de mára ugyancsak elcsöndesedett, rettenetes csattogása. 1918-at megelőzően egy kiselejtezett cseh szövőgyár olcsó pénzen eladott, förtelmes masinái kegyelemből kerültek a Tiszaparti városba, csattogjanak még néhány évet, mielőtt végképp elemészti őket a rozsdá. S futottak még vagy hatvan évet. Együtt egyszerre haltak meg a bácskai vonatokkal, akkor, amikor a Ferenc-csatornán is végképp megszűnt a hajóforgalom, s a „keskeny nyomtávú tengerészek” végképp hazatértek otthonaikba. A vasút, a szövőgyár és a csatorna becsülettel helytállt a történelemben, teljesítette küldetését – kifogással utólag sem illethetők. Az utolsó fél évszázad számukra is kegyelmi állapot volt, hagyták, hogy éljenek, s várták, hogy meghaljanak. Most lassan eltakarja őket az áthatolhatatlan, halottak napi köd.

A homályos utcában egy nyitott ablakon át, hófehér, fésületlen hajú idős ember hajol felém, és kétségbeesett hangon azt kérdezi: Milyen nap van ma? – Péntek – mondom meglepetten. Az idős ember arcára kiül a rémület: Az baj – mondja –, az nagyon nagy baj! És elnyeli alakját az ablak keretezte sötétség. Szinte látom, amint odabent a vetetlen ágy szélére roskad. Ahol állt, ott most nyirkos penészillat árad az utcára. És ez baj, nagyon nagy baj. Fájdalmas dolog látni ezt a tragikus méretű haldoklást. Mintha egyszerre nyelné el az embert, a tájat és a történelmet a halottak napját követő köd. „Krétafehér az

arca, / szája fekete lyuk” – mondogatom magamban a *Martinovics* című vers feledhetetlen sorait, és Skrabány Viktor vászonra festett idős alakjai vonulnak el befelé menekülő tekintetem előtt.

Elhagyott, rozsdamarta vasúti sínek, összeakadt és összeroskadt szövőgyári vetélők, halott gabonaszállító uszályok alatti feneketlen iszaptenger és penészillatú vakablakok mögötti haldokló otthonok – ez az a táj, amit a novemberi ködök bármennyire is igyekeznek, nem tudnak elrejtteni a hazatérők fürkésző tekintete előtt; Óbecsén és ki tudja még hány magyarlakta délvidéki településen. Mint azokban a régi angol filmekben, amelyek az egykor virágzó területek gyarmati kifosztása utáni állapotát mutatták be, a siváran és reménytelenül magába roskadt tájat, ahol létformává jegecesedett a hosszú haldoklás. Vagy mint a régi, omladozó tanyák esőverte konyhafalán a vásárban vett tájkép: száz éve ugyanazt mutatja, egyre kopottabban és egyre szívósabban – történelemmé merevedett idő, történelem nélkül. A háborúk, a menekülések, a bujdosások, a rejtőzködések százada utáni csönd. A befelé hallgatózás ideje, a belső megrémülések kora: ennyi volt? Ennyi maradt? De mi volt az, ami után csak ennyi maradt? És mi történt, hogy utána csak ennyi maradt?

A délvidéki magyar ember mondhatja, hogy bántották, hogy az olykor ma is rátörő rémülete során még mindig a sarkában ég a menekülés fájdalma – senki sem hisz neki. Beszéljen apáink szótlanságáról és a hallgatólag nagyszülők riadt tekintetéről – kétkedve néznek az arcába. De járná csak végig a messziről idetévedt idegen a gazzal felvert vasútjainkat, keresné csak a déli tájakra jellemző, bőven termő kerteket, kutatná csak a nyárillatú réteket és kaszálókat, próbálná meglesni a júniusi kérészrajzást – halott tájat fog találni mindenütt, gazdátlan vidéket, ahol tényleg kutyatej virít az elhagyott gyárudvaron. Keresne csak százados emlékműveket, derűs vagy komor történeteket őrző templomokat, tereket és piacokat, gazdag magtárakat és folyóparti kikötőket, gázlókat vagy az emberek szorgalomról árulkodó, zajos műhelyeket – a romvidék nyomasztó csöndje fogja kísérni az útját. És a látvány nyomán engem már az sem vigasztal, ha az utazó – elnéző megbocsátással – azt mondja: sajátosan magyar táj. Vagy: a Kárpát-medencei elhagyatottság kínja foglalja keretbe a Délvidéket (is). Bárhogyan is próbálunk mentegetőzni, nincs ez így rendjén. Egy táj, egy vidék nem hal meg magától. Előbb a léleknek kell meghalnia ahhoz, hogy a vidéken tanyát verjen az enyészet. Mint a rozsdá, amely csak ott telepszik meg, ahol kihűlt a belső szerkezet, ahol megszűnt az anyagot, a szervezetet összetartó erő, a tisztaság, a fényesség, az étellel való kapcsolat. Ahol már emléke sincs a teremtő életnek. Megint Skrabány Viktor festménye jut az eszembe: Károly, a falu bolondja az üres piactér asztalán lyukas zsebeiben kutatva magába roskadtan üldögél, mögötte egy parasztasszony éppen a megmaradt garasait számolja össze. Annyira tiszta a kép, hogy a gomblyukból kilógó cérnaszál is világosan kivehető. Ez volt a mi XX. századunk – készülhet a leltár. Az egykori kántortanító és a takarékos parasztasszony is mehet, amerre lát, hamarosan őket is elnyelik a vakablakok mögötti otthonok nyirkos penészillata.

Mi történt a Délvidékkel? Mi történt a délvidéki (a bácskai, a bánási, a szlavóniai, a drávaszegi) magyarsággal? Mi történt ezzel a közösséggel, hogy maradékában ma úgy ácsorog az új évszázad küszöbén, mint a megszégyenített emlékezet? Miért fél, és miért szégyenkezik ma is a Délvidék magyar lakója, ha életről, hazáról, történelemről és hagyományról, emlékezetéről és jogokról, őt megillető javokról, keresztény hitéről és nemzeti kultúrájáról esik szó? Miért süti le a tekintetét, és miért néz az esetek többségében szégyenkezve a lába elé? Mert az elmúlt évszázad során folyton azt sulykolták belé, hogy magyarsága szégyellni való bélyeg a lelkén? Mert ma is ezt sulykolja belé vagy fél

tucat állam hivatalos kormánypolitikája, retardált politikusainak boldog mosolyú sereglete? Miért nem húzza ki magát a délvidéki magyar ember, és jelenti ki az otthonukat oltalmazók magabiztos határozottságával, hogy visszakövetel minden talentumot, amit rábízott az ő istene? Körülötte minden józanul mérlegelő, és a jövőjét bizakodva fürkésző náció ezt teszi, építi magában azt az önérzetet, amely az életben maradásához szükséges. Tudja, hogy csak a hagyományokból összerakott, a lélekben kiteljesedő belső rend teremt magabiztos szándékot a külső, társadalmi méretű építkezéshez. Hiszen ha nincs az emberi életnek belső dimenziója, akkor nincs annak tartalmából eredő otthonteremtő ereje sem. Ha nem hiszi el, hogy ő is részese a birtokolható világnak, akkor nem látja az otthonok küszöbének a jelentőségét sem, és nem hiszi el, hogy ő is otthon lehet azon a tájon, ahol elődei egyszer már otthon teremtettek maguknak.

Nem ment fel bennünket a kifogás, hogy olyan idők jártak, melyben a márvány is csak lebegett. Nekünk akkor is gyökeret kellett volna eresztenünk. Volt rá hozzávetőleg kétszázötven évünk, s az szinte hihetetlen, hogy senki ne próbálta volna meg! Hogy csak mi ne próbáltuk volna meg! Nem lehet igaz, hogy mi folyton csak menekültünk, mert ilyen volt a történelmünk! Sokkal inkább elhiszem, hogy ilyen lett a történelmünk, mert mi folyton csak menekültünk. Hogy kétszázötven évvel ezelőtt – ismétlődő honfoglalásunk idején – garastalanul érkeztünk erre a vidékre, ahol az előttünk érkezők is csak szitkozódva szorítottak nekünk helyet a láposok peremén. S ha így lett volna is, akkor is érezni kellett volna, hogy a sajátunkba tértünk meg, hogy a honfoglaló magyar törzsek kurgánjai a magyar reneszánsz emlékek romjaival együtt magyarságunk közös öröksége. Az Ószerbiából elmenekült felkelők, az Elzászból és a Rajna-vidékről száműzött útonállók, a sziléziai katonaszökevények, a spanyol és frankföldi kalandorok között nekünk volt a legkevesebb okunk a kishitűségre. Mégis a középkori Magyarország egykor virágzó vidékére érkező elődeink határtalan alázattal araszoltak az üresen hagyott porták felé – ahol egyszerre fenyítette őket a hitevesztette papjuk és a kenyerét féltő szolgabíró. Kegyosztó császárnői jóindulat kellett ahhoz is, hogy az egykori magyar hazájukban magyar iskolájuk legyen, és szabadon használhassák az anyanyelvüket. Földéhségük és földszeretetük csillapíthatatlan volt ugyan, de amikor a szűz területet osztották, az erre tévedt erdélyi nemes ifjú elszörnyedve tapasztalta, hogy a bánáti újszülött magyar mágánás éppen alázatos oláhokat telepít a birtokára. Ezt a földet kellett volna szívvel-lélekkel védelmeznie 1848–49-ben a császári udvar szította nemzetiségi indulatokkal szemben? Bizonyára igen, hiszen mégis akadt, aki megvédte. Megvédelmezte, hogy néhány évtizeddel későbbi ivadékaik annál olcsóbban, az eladósodást követő árverésen szabaduljanak meg az apai vagyontól, immár végérvényesen. A mi délvidéki életünk akkor roppant meg, amikor „szentrikézen” elúszott a birtok, a vagyon, a hivatal... és az életkedv. Amikor a türelmesen hitelező zsidó vállalkozó végül a pénzéért jelentkezett. „Hát milyen biztosítékot ad nekem a tekintetes úr?” – vigyorogta Gozsdu Elek *Köd* című regényének utolsó fejezetében Rozgonyi Dolfi a falon függő kép előtt állva a pödrött bajszú nagypapának a szeme közé, akiről a kilencvenkét esztendő Fixel beszélte, hogy egykor „komondoraival letépette vedlett kaftánját, kimaratta őt a nemesi portáról, ahová becsületes szándékkal birkabórt jött vásárolni. – Ez a fészek kell nekem! Ez a fészek kell nekem fedelestül, mindenestül” – dörzsölte elégedetten a kezét Rozgonyi Dolfi Tar Iván portájának a küszöbén. Végére is egyre megy, hogy a hitelező zsidó, vagy egy világháborúval később az új hatalom kedvezményezettje, a szerb dobrovoljac ült be a birtokba. A XX. század első évtizedében már mindössze egytucatnyi nagybirtok jelentette a Délvidéket, s a zsellérek

ezreinek kellett volna elhinniük, hogy nekik még így is meg kell védeniük az „ösi magyar földet”. Hát nem hitték el. Mégsem okolhatók, hogy ezzel nekik is csak rosszabb lett. Vagy legalábbis nem lett jobb. Mert később már birtok sem volt, ahová zsellérnek szegődhetek volna. S most ez a zsellér hideg novemberi ködben azt motyogja maga elé, hogy ez baj, ez igen nagy baj! Most neki kellene megmagyarázni, hogy jussa van apái földjéhez?

Igen, neki is meg kell magyarázni! A számára is el kell mondani, hogy a magyar táj felett elmúlt idő mindenütt – a Bácskában, a Bánságban, a Drávaszögben és Szlavóniában is – része a magyar történelemnek. Hogy hontalan lett, de történelem nélküli nem – legfeljebb száműzöttje a saját történelmének. De annyira kisémmizett soha nem lehet, hogy a történelmét ne tudja a magáénak! Haldokló tájak haldokló lakója mit érezhet a hatalmas időből? Ezt bizony tanítóinak és papjainak kellett volna elmondaniuk a számára – még a haldoklás ködfoszlányainak megtelepedése előtt. Persze ma már ők sem okolhatók, hiszen közülük sokan voltak, akik megpróbálták elmondani, megpróbáltak minden tőlük telhetőt megtenni a közösségért – látszólag hasztalan. A háborúk és a menekülések a jószándékuknál is hatalmasabbak voltak. Történetíró tanítóink, papjaink és tudósaink hagyatéka azonban lerakódott az időben – szerencsére, mert az írás tanúságtételre mindenkor megidézhető. Ezt azok is tudták, akik közel egy évszázadon át eltiukolták a történelmünket, akik a nevünket is átirták, hogy tévelygéseink során magunk se találjunk haza.

Két évtizeddel ezelőtt Juliánusz barát példáján fellelkesedve azzal a szándékkal indultam el otthonról, hogy megkeresem a történelmünket, hogy felkutatom a délvidéki magyarság írott emlékeit. A műveket, melyekben megbújt az évszázados emlékezet. Azokat a krónikákat, papírra vetett programokat és terveket, számvetéseket és összegzéseket, élményeket és vallomásokot, amelyek a magyar peremvidék déli limesének életéről szólnak. Akkoriban odahaza mélyen hallgattunk arról, hogy nem is olyan régen idegen hordák még verselő püspököket, példamutató iskolamestereket, a közösségért munkálkodó hivatalnokokat és kétkezi munkájukból élő parasztokat végeztek ki, csak azért, mert szemet vetettek a javaikra, s évtizedeken át még azt is büntették, aki a korabeli kalendáriumokat böngészni merészelt. Szépmemlékezetű Szentgyörgyi István tanár úr vezetésével már néhány éve dolgoztunk Szabadka város bibliográfiájának első kötetén, amikor megkérdeztem mentoromat: megtaláljuk mi valaha is a történelmünket? Ő azt felelte: igen, de remélem nem most. Ez akkor volt, amikor Óbecsén éppen a kommunista hatalom betöltött egy katolikus egyháztörténeti kiadványt. Szentgyörgyi István 2004 kora tavaszán délvidéki menekültként úgy halt meg Kiskunhalason, hogy nem tudtam már beszámolni neki kutatásaim eredményéről. Pedig szívesen elmondtam volna, mire jutottam azóta, hogy először vitt magával a szabadkai ferencesek könyvtárába.

A munkám úgy kezdődött, hogy régi katalógusok alapján névjegyzéket kellett összeállítanom, amolyan útmutatót ahhoz, hogy egyáltalán tisztába legyek azzal, mit is keresek. Mert minden, ami 1918 előtt született, minden név, amelyhez történeti munka fűződött, odahaza ideológiai alapon is tabunak számított, s mint olyan, illegális volt a számunkra. Másik nagy tanítóm, Kalapis Zoltán is csak addig jutott el, hogy népünk balladateremtő erejét és szándékát kutatta, s az Árpádházi templomaink, vagy a zimonyi millenniumi torony történetének felkutatását a reményteli eljövendőre bízta. A közírásban és a közbeszédben nem volt szó a magyar történelmünkről, és nem lehetett szó történetírásról sem. Egy egész sor falura köszöntött akkoriban az újraalapításának 200. évfordulója – ami a hovatartozást is nyomatékosan jelző honismereti irodalomnak is gazdag forrás lehetett volna –, ünneplésre azonban sehol sem adódott alkalom. Szentkláray Jenő 1902-ben

Temesvárott megjelent művében, a *Csatád helytörténeti emlékei* című, mindössze tizenhét oldalas, különnyomatként közreadott tanulmánya címében szerepelt először vidékünkön a helytörténet műfajmegjelölés, 1911-ben pedig Gubitza Kálmán – akit Lévay Endre a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat azon jeles személyei közé sorolt, akik vidékünkön „megalapozták a helytörténeti kutatást” – a temesvári múzeum irattárában végzett kutatásairól írt beszámolója fölé odairta a *Helytörténeti és ethnographiai leírások 1859–60-ból* címet. Ezután közel nyolc évtizednek és két világháborúnak kellett elmúlnia ahhoz, hogy a szabadkai 7 Nap című hetilap 1985. november 1-jei számában Magyar László *Ludas 650 éves* című írása fölött ismét olvasható legyen a helytörténet megjelölés. Mint ahogyan ugyancsak Magyar László volt az, aki 1988. szeptember 17-én a Magyar Szó Kilátó című rovatában *Erdők, várak, hadjáratok* című írása alcímében megjelölte: *Bácskai helytörténeti adatokról* kíván szót ejteni. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik továbbá, hogy a 2001-ben a szabadkai Életjel gondozásában megjelent iratvallatójának, a *Tovotűnő évszázadok – Helytörténeti írások (1891–1942)* címében olvasható volt a hosszú ideig száműzött műfajmegjelölés. A csatádi könyvecske és a szabadkai levéltáros kötetének megjelenése között egy híján száz esztendő telt el – többnyire némaságban, szerencsésebb esetben istenkísértően vakmerő próbálkozásokban. Bodor Antal és Gazda István ugyancsak személyes, honi kötődést sejtető *Magyarország honismereti irodalma 1527–1944* című művének 1984-ben megjelent hasonmás kiadása is csak pesti kutatásaim során vált munkám egyik legfontosabb útmutatójává. A honismeret szó – ez a sokat mondó, a történelem során több alkalommal is mozgalommá terebélyesedett nyelvújítás kori kifejezés, az ősbibb „honisme” alakját is örizve – a szülőföldemen nem honosodott meg. Pedig a reformkori nemzeti újjászületés programjainak keretében a tudományok hosszú sora – a népisme-ként használt ethnografia, a gazdaságtan, a tájtörténet és a statistica – találta meg benne a helyét.

Történetírásunk kezdete

Két kiváló magyar tudós örökítette meg egykori útirajzában a déli területek török utáni állapotát. Bél Mátyás, az orsovai születésű polihisztor hatalmas művének, az 1735 és 1742 között Bécsben megjelent *Notitia Hungariae novae historico-geographica* öt kötetéből kimaradt ugyan a *Bács-Bodrog vármegye* című fejezet, amely egészen az 1982-ben történt közzétételéig csak eredeti, latin nyelvű változatban, kézirat formájában volt olvasható, régi történetíróink azonban így is gyakran hivatkoztak rá. Az 1735. január 15-én nevezetes Bács vármegye közgyűlésének elküldött kéziratot Csejtei Pál nemes Bács megye helyettes alispánja és Körmendi László n. v. főjegyzője 1735. június 26-án jóváhagyta, és a vármegye pecsétjével hitelesítette, ezért a benne leírtak hitelesnek tekinthetők. A beszámoló szerint a Bél Mátyás beutazta táj megrendítő látványt mutatott: „...a később megerősödött török háborúk ezt a vidéket nemcsak a lakosaitól fosztották meg teljesen, hanem a nemes férfiaktól is, és másfél századon keresztül úgy kimerítették, hogy a régi életnek a nyoma is alig látható. Ezért van az, hogy igen kevés nemes van itt, és hogy ugyancsak ritkák a falvak és a mezővárosok.” Mocsaras, lápos vidéken jár az utazó, akit a gyér helyi lakosok a veremlakások, vagy a napon szárított téglából összerakott viskók mélyéről kísérnek figyelemmel. A tudós ember azonban többet is látott a tájból: „Az itt termő füveknek végtelen sok a fajtája – írja a tudományos igényű művében Bél Mátyás. – Még

elmondani is csodálatos, a nyúlárnyékot, a tavasznak ezt a gyönyörűségét nem kell kézzel vetni, ez a földből magától kibújt. És mivel a vizenyős helyeken mindenütt mutatkozik, mégis úgy megnő, hogy az ujjnyi vastagságot is felülmúlja. Ebből sejtheti az ember, hogy mit meg nem teremne ez a magától is bőkezű föld, ha volnának, akiknek gondjuk lenne kertek létesítése és lenne szakértelmük hozzá.” Úgy tűnik azonban, mégis akadtak gondos gazdák, akik művelés alá vették a tájat, hiszen hatvan évvel később a lelkes fiatal erdélyi gróf, Teleki Domokos, Teleki Sámuel kancellár uram szépreményű fia, aki annak az Erdélyi Díszes Magyar Társaságnak volt a tagja, „melyben a hazának oszlopai, becsüllött tudósai és nagyra igyekező fiai a tudományok gyarapítására és az anyai nyelv pallérozására s terjesztésére, ezáltal pedig a *nemzeti karakternek* állandó fenntartására s ékesítésére egybeszövetkeztek”, virágzásnak indult, és elképesztő szorgalommal művelt kultúrtájon utazott keresztül. 1796-ban, ugyancsak Bécsben kiadott *Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországnak rövid esmértetésével együtt* című útirajzában megcsodálva Kiss József éppen épülő csatornáját, lelkesen vettette papírra: „Az egész vidék a Tiszától fogva a Dunáig, melyen a kanális mentibe keresztülutaztam, egy kies térség, melyen az ember egyebet termékeny földeknél és mezőknél nem lát. Verbásznál ugyan vagnak egy sor szőlődombok a kanális mellett, és ennek mentibe imitt-amott partos helyek is vagnak, de hegyeket messze is alig láthatni. A faluk egymástól nincsenek igen távol, és mind derék helységek, melyekben magyarok és rácok (mert itt a magyarság a rácsággal igen elegyes) vagy németek laknak, kik az újabb kolonisták; és ezeknek faluik különösen szépen vagnak épülve.” Teleki Domokos 1794. május 2-án indult Budáról, és Kecs-keméten áthaladva érkezett Szegedre, majd Magyarakanizsánál átkelve a Tiszán, néhány napot Beeskereken töltött, hogy Törökbecsénél ismét átlépve a folyón, a csatorna vonalát követve jusson Zomborba, majd Bezdánba – ahol a „battinai hidassal átalvitetvén” a Dunán, kedélyesen intett az átkelésre várakozó előkelő német utasnak, aki viszont a legnagyobb meglepetésére néhány derűs magyar szót kiáltott feléje. Gróf Hofmannsegg, a jeles szászországi természettudós ekkortájt Pécs irányából érkezett a Dunához, amely – a legnagyobb ámulatára – Bezdánnál „még egyszer olyan széles, mint Drezda mellett az Elba”, s aki akkor már igen mélyen a szívébe zárta a táj „ó-magyar lényegét”, éppen a túlpartra igyekezett, hogy a Bácskaság szépségeivel is megismerkedjen. Hogy a képzeletben találkozhatott a két utazó, azt valószínűsíti, hogy Hofmannsegg a Pécs és Szeged közötti úton szerzett élményeit egy, a nagynénjének Szegeden a Tiszánál, 1794. május 31-én írt levelében foglalta össze. Annyi bizonyos, hogy 1794 májusának derekán két utazó gyűjtött élményeket a gazdagságát éppen kibontani készülő vidéken.

„Szabadka, mely hat mérföldnyire van Szegedtől, egészen kellemes város s Mária Terézia tette azzá. Mint mindenütt a merre utaztam, úgy itt is minden teljes virágzásban állott. A sok barack-, mandula-, cseresznyefa a szőlőkben kellemes, változatos képet nyújt, habár a gyümölcsfák virágzása nálunk sokkal gazdagabb, teljesebb látványt nyújt. [...] Tehát itt berendeztem magam” – olvasható a szász tudós feljegyzéseiben. És láss csodát: az előkelő német utazó csalódik a tájban, mert sehol sem leli meg a hön áhított lápos vidéket, amelynek csábítására eredetileg felkerekedett, és a hosszú útra vállalkozott. „Első tudakozódásaim tárgya a mocsarak voltak, a hol, mint hallottam, mérföldnyi távolságra is lehet csónakázni és számtalan vadat löni. De mily kellemetlenül csalódtam, midőn hallám, hogy az idei nagy szárazság miatt, minőre még a legidősebb emberek sem emlékeznek, a körülmények egészen megváltoztak s a környéken több mérföldnyire, a folyókat kivéve, egy csepp vizet sem találhatni, s így semmiféle vízimadár sincs, legfeljebb egynehány elég

távoli helyen.” Hofmannsegg ezért hamarosan délnek fordul, és a határőrvidékről készít páratlanul értékes beszámolót. Könyve azonban csak német nyelven jelent meg 1800-ban, s 1887-ig kellett arra várni, hogy a *Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben* című páratlanul értékes kiadvány a magyar olvasó számára is hozzáférhető legyen. A három tudós utazó – Bél Mátyás, Teleki Domokos és Hofmannsegg gróf – voltak azok, akik elsőként hoztak hírt az újjászülető déli vármegyék sorsáról.

A délvidéki magyar történetírás tényleges kezdetét azonban két, néhány évvel később megjelent, szerény könyvecske, Ugróczy Ferencz 1816-ban Szegeden, Grün Orbán betűível kinyomtatott, 63 oldalas *Zentai ütközet* című műve, és az ugyancsak Szegedhez kötődő *Etska Kisded Rajzolatya – A' Nemzeti-Gazda számára küldte Vedres Istvány Szegedről, sept. 22-dikén, 1817.* barokkos címet viselő, 29 oldalas füzetecske jelenti. Mintha egymást egészítenék ki: az első a török alóli felszabadulás nagy eseményére emlékezik, a másik viszont már – igaz, inkább csak kivételes jelenségként – a virágzó tájat örökíti meg. Érdemes idézni az *Etska Kisded Rajzolatyának* a Tekéntetes Lázár Lukáts Úr birtokán létesített, messzi földön Bánát legszebb birtokának tekintettek mintagazdaság leírásából: „Etska egy kies hely a Böge vize bal parttyán, rendes uttzákra fölosztva, Lakosai Oláhok, Bolgárok, és Németek, kettő benne a Templom, mellyek közül a Katholikusoké a Plébániával; ’s egy nagy három emeletű Gabona Tár Pintzjével együtt; a Tisztek Lakhellyei, valamint szintén az Uraság háza és épüendő Kastélyának telekje is a’ Böge partyára vannak helyeztetve, mellyen keresztül komp jár, és túl rajta az újj erdő végibe, egy nevezetes szítás száraz malom mellett a Serház áll. Az Uraság tsinos épülettyében, mellynek udvara a’ Fehértó szélin tsak egy helyen termő követtsel van meghordva, és Virginiai Boglár fa fiatalokkal körül ültetve, elegendő alkalmatosság készült az idén a’ vendégek, utazók, ’s tudományt kedvellők tisztességes fogadására; ’s egyáltaljában itt mindenütt a nagy tisztaság, szép rendtartás és józan tsendesség mellett a legvidámabb elevenség uralkodik. – Az épület hossza végin a’ Biliárd szoba bőv tornáztza, bényulik azon kellemetes erdős kertbe, mellynek véletlen, ’s ezen a tájékon nem is képzelhető meglátásán az ember bámulva elmosolyog!”

És bár az ekkoriban tudósi körökben igen népszerű *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841) szerzői is felfedezik maguknak az újjászülető Délvidéket, ez még mindig a latin nyelvű tudományos irodalom kora volt. Horváth Mihály 1840-ben kiadott, s a déli vármegyék gazdaságtörténetét is kellő alaposággal részletező *Az ipar és kereskedés története Magyarországnban a három utolsó század alatt* című monográfiájáig jószerével csak deák nyelven megjelentetett művekben szerepelt a vidékünk – olykor csak egy-egy részletének – statisztikai, földrajzi és közigazgatási leírása. Mégis, igen csinos a latin nyelvű munkák sora.

A máig számon tartott és haszonnal forgatott könyvek között első volt Horányi (Alexius) Elek, a dolmányos, öves, mentés és kalpagos magyar ifjú műve, aki Prágában, majd Rómában és Nápolyban képezte magát a bölcselkedés tudományában, de megfordult a korabeli Florenczben, Pisában, Genuában és Turinban is, ahol egyre keserűbb tapasztalatokat szerzett a „külföldnek nemzetünk iránt tanúsított” magatartásáról. Mélyen sértette őt, hogy az általa látogatott tudós társaságok a tudományokban járatlannak, műveletlennek és elmaradottnak tekintették a magyarságot, nekiállott hát, hogy történelmi műben cáfolja meg a nemzetét ért sértéseket. Nagy visszavonultságban, sok éves kutatómunka nyomán elkészítette az 1155 jeles magyarországi személy életét összefoglaló hatalmas művét, a háromkötetes *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum* munkáját (1775, 1776 és 1777). Követte őt Lipszky János császári huszárezredes, aki 1798-ban

csillagászati eszközökkel először mérte fel Magyarország határát és belső területének jelentős részét, s ennek nyomán 1808-ban elkészítette a magyar birodalom és a kapcsolt tartományok részletes topográfiai leírását, a *Repertorium Locorum Objectorumque in XII tablis mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae* című, több mint hétszáz oldalas, számtalan táblázattal kiegészített munkáját.

Schwartner Márton, a göttingai egyetemen történelmet, statisztikát és diplomatikát tanult, s amikor II. József császár a tudományokban való jártassága ellenére is csak az egyetemi könyvtár őrévé nevezte ki – dacból-e, bosszúból-e, de mindenképpen az utókor nagy megelégedésére – megírta és 1809-ben, továbbá 1811-ben Budán megjelentette háromkötetes *Statistik des Königreichs Ungarn* című kortörténeti művét. Csaplovics János, aki a maga korában a tudományos szakfolyóiratokban publikált jogi, földrajzi, statisztikai és gazdasági cikkei révén vált ismertté, s aki 1809-től három évig Pakrácon Szlavóniában, az ottani görögkeleti püspökség „ügyvéde és titoknoká”-ként is tevékenykedett, *Topographisch-statistisches Archiv des Königreich Ungarn* (1821) című gyűjteményes művének megjelentetésével – mellyel Fényes Elek nemzedékének szolgált követésre érdemes példát – kora máig nélkülözhetetlen statisztikai forrásmunkáját alkotta meg. De Csaplovics János nevéhez fűződik több olyan úttörő jelentőségű, immár magyar nyelven írt tanulmánynak (értekezéseknek) a megjelentetése is, mint a *Magyarországi szab. kir. városok és nagyobb helységek népességeiről* (1821), az *Ethnographiai értekezés Magyarországról* (1822), valamint a *Magyar Országi Vendus Tótokról* (1828). Legjobb írásai a Tudományos Gyűjteményben jelentek meg. Kortársa Kunits (Michael) Mihály a mérnöki tudományok jeles művelője volt, a II. József császár által életbe léptetett telekfelmérés kiváló tudósa – 1824-ben Pesten jelentette meg az első magyarországi helynévtárat, a *Topographische Beschreibungen des Königreiches Ungarn* című munkáját. E latin nyelvű könyvekben szerepelnek először rendszerbe, topográfiai egységbe foglalva a déli vármegyék települései is.

A XVIII. század végén, a XIX. század első éveiben „közlékenyebbé” vált a katolikus egyház is, az egyházmegyék és a püspökségek rendszeresen megjelentetik számvetéseiket, az évkönyveket. A *Csanádi Római Katolikus Egyházmegye Schematismusa* (Catalogus venerabilis cleri dioecesis Csanadiensis) 1793-tól (Temesvár), a *Boszniai vagy Diakovári és Szerémi Római Katolikus Egyházmegye Schematismusa* (Calendarium venerabilis cleri dioecesium Bosnensis seu Diakovariensis et Syrmienensis canonice unitarum) 1807-től a budai egyetemi nyomdai betűivel nyomva, a *Zágrábi Római Katolikus Egyházmegye Schematismusa* (Schematismus cleri dioecesis Zagrebiensis) 1808-tól (Zágráb), a *Kalocsai Római Katolikus Főegyházmegye Schematismusa* (Schematismus venerabilis cleri archi-dioecesis Colocensis et Bacsienensis) pedig 1824-től szolgált az érdeklődők számára fontos történeti adatokat. Mindez azonban már együttvéve is kevés volt az egyre élénkebb érdeklődés kielégítésére.

Magyarországon megmozdult az élet, elemi erővel jelent meg a haza, a nemzet és a haladás megannyi gondja. Az ország legkiválóbb ifjai a nemzeti öntudat fölébresztését és kifermelését tartották az adott körülmények között a legjobb önvédelemnek, s e nemesi ellenállás hatására, egy új korszak nyitányaként 1825-ben összehívták az országgyűlést. A reformkorban tovább növekedett az ország megismerésének, a valós helyzete felmérésének igénye. Tudásra és ismeretekre szomjas, lelkes fiatalok sorát buzdította cselekedetre a honisme mozgósító ereje, ám lépten-nyomon tapasztalniuk kellett a honi tu-

dományok siralmas állapotát. Vahot Imre elkomorodva vetett számot a helyzettel: „Mi, kis provinciákra osztott magyarok, mint a denevérek egymás hátán élünk, nem tudjuk mink van, mink nincs. Például ki tudná közülünk megmondani, hány igaz magyar él az országban?” Vállas Antal, a „felállítandó magyar központi műgyetem” lelkes szorgalmazója még 1840-ben is felpanaszolta: „Magyar- és erdélyországi pontot csak igen keveset vehettem a lajstromba, mert hazánk, Európának majdnem közepette, e tekintetben is ösmeretlenebb, mint India, vagy éppen China.” Fényes Elek pedig 1842-ben, visszaemlékezve a reformkori mozgalom indulásának éveire, így fogalmazott: „És lón mozgalom, indítványok tétettek egy új, igazságos adórendszer, örökválság, büntető törvénykönyv, népnevelés [...] ügyében. És midőn mindezen előszámlált tárgyakat őszintén meg akaránk indítani, megdöbbenve vettük észre, hogy a legjobb szándékkal is keveset tehetünk; mert nem ismerjük hazánkat.” *Magyarország statisticája* című művének bevezetőjében ezt így magyarázta: „Rendkívüli politikai helyzetünk okozta, hogy legfontosabb statistikai adataink mély statutitkok gyanánt őriztetnek.” Nem véletlen tehát, hogy a „statistica”, a hon- és népismeret korábban soha nem váltott ki akkora érdeklődést, mint a reformkor évtizedeiben. Lelkes mozgalom indult tehát Magyarország megismerésére. S e honfiúi törekvés nem hagyta érintetlenül a Délvidéket sem.

Bárány Ágoston, Torontál vármegye levéltárnoka, aki Kazinczy Ferencz buzdítására előbb a költészetben, majd az „életírásban” tett kísérletet, a honismereti mozgalom lendületén felbuzdulva maga is útra kelt, bejárta Szerémség lankás területeit, majd a Bácskán keresztül Dél-Baranyaig vándorolt, és a Társalkodóban 1835-ben *Vándorpályám* címmel, majd két évvel később, 1837-ben pedig *A' vándor titkai* címmel jelentette meg úti élményeiről készített beszámolóját. Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy meghallva az idők szavát, a reformkori törekvéseknek megfelelően, történeti munkák megírására is vállalkozott; *Torontálvármegye hajdana* (Buda, 1845) és *Temesvármegye emléke* (Nagy-Becskerek, 1848) című monográfiája korai történetírásunk jeles munkáinak a sorába tartozik. Benne tisztelhetjük vidékünk első, tudományos igényű történetíróját.

Történetírásunk kiteljesedése

Bárány Ágoston nyitotta meg azon történetíróink hosszú sorát, akik az elkövetkező nyolc évtizedek során – egészen az első világháború kitöréséig, majd a Délvidéknek a történelmi Magyarországtól történt elcsatolásáig – műveikben az ország gazdasági, kulturális és közéleti vérkeringésébe ismét bekapcsolódó terület történetének és társadalmi valóságának leírását a kor tudományos igényeinek megfelelően, a legnagyobb tisztességgel elvégezték. Alakját ott kell látnunk a reformkor nagy nemzedékének sorában, azok sorában, akik felfedezték a tetszhalálából újjászülető, újkori Magyarországot. Bárány Ágoston volt a példa, akit történetírásunk nagy nemzedékének tagjainak sora – Szentkláray Jenő, Ortvy Tivadar, Iványi István, Milleker Bódog, Pesty Frigyes, Dudás Gyula és Dudás Ödön, Erdújhelyi Menyhért és mellettük tucatnyi hatalmas ismeretekkel rendelkező tudós ember – követtek, akik könyveikben, tudományos munkáikban koruk és az utódok számára megörökítették a Délvidék történelmi dimenzióit. Közülük többen voltak – Milleker Bódog, Pesty Frigyes, Iványi István és az elsősorban németül publikáló, de műveit magyarul is megjelentető Böhm Lénárd –, akik vidékünk középkori történetét is elszánt szenvedéllyel kutatták.

A kiegyezést követő kor szinte elvárta, követelte a nagy teljesítményeket. A középkori virágzás után újra nagy volt a magyar élet a Kárpát-medencében. Már önmagában is kihívást jelentett megfelelni az idők követelményeinek. Páratlanul gazdag életművek születtek ebben a néhány évtizedben – volt tér megfutni a hatalmas életpályákat. Virágkorban jó dolog kertésznek lenni, van rá lehetőség, hogy részese lesz a termés betakarításának. S úgy tűnik, megvolt hozzá a kellő biztonságérzetük is, elhitték, hogy maguk is megalkotói lesznek a modern világnak. Ritka kegyelmi állapota az időnek: mindenki azt érzi, hozzátéhet valamit az ország életéhez. A millennium pedig különös patinát kölcsönöz a hazafiúi ténykedésnek, hiszen úgy tűnik, végre nemzeté érett a magyarság. (Pillanatnyi állapot volt ugyan, de valós.)

Káprázatos a történetírói teljesítmények sora: havi folyóiratként indult, de vaskos kötetekké terebélyesedett az Ortmayr [Ortvay] Tivadar és Szentkláray Jenő szerkesztette, s 1871 és 1874 között kiadott *Történelmi adattár – Csanád-Egyházmegye hajdana és jelene* című sorozat, amit alig húsz év múlva követett a Baróti Lajos szerkesztette, és a temesvári Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat megbízásából közreadott *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* (1893–1904) című sorozat nem kevesebb mint kilenc füzete. Szentkláray Jenő egymaga is megírta *A csanád-egyházmegyei plébániák története* című munkáját, amely a millennium évében, 1896-ban Temesvár legnagyobb dicsőségére látott napvilágot.

Szentkláray Jenő pályája csúcán, három évtizeden át ontotta magából a történeti munkákat. 1879-ben pályadíjat nyert a *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből, tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre – A dél-magyarországi vármegyék visszakapcsolásának százados évfordulójára* című könyvével, 1900-ban Krassó-Szörény vármegye közönsége megbízásából megjelentette *Krassó vármegye őshajdana* című kötetét, hogy nem egész egy évtizeddel később hálás olvasói asztalára letegye *Mercy [Claudius Florimund gróf] kormányzata a Temesi Bánságban – Újabb részletek Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* című monográfiáját.

A pályatárs, Ortvay Tivadar 1882-ben a Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatala jóvoltából két kötetben, ezeroldalas terjedelemben megjelentette az azóta is egyedülálló *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig* című hatalmas művét, tiz évvel később, 1891-ben pedig a pápai tizedjegyzékeket is felhasználva elkészítette *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején* című munkáját. S ha a könyvek sorában ott látjuk a kétkötetes *Versetz szab. kir. város története* (1886) című monográfia szerzőjének, Milleker Bódognak *Délmagyarország középkori földrajza* című, 1913-ban ugyancsak Temesvárott kiadott könyvét, elképesztő méretűvé nő a forrásművek gazdagsága. Országos szinten ekkor teljeseedik ki Csánki Dezső sokkötetes *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* című, máig gyakran hivatkozott munkája, amely Rupp Jakab háromkötetes monográfiája, a *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis a nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökségek szerint rendezve* (1870–1876) című műve mellett a kor legnagyobb teljesítményeként vált ismertté.

A tanulmányok sorát közli ekkoriban a többnyire németül publikáló, de műveit magyarul is megjelentető Böhm Lénárt, aki 1867-ben megjelent *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme* című kétkötetes művével jelezte Délvidék iránti elkötelezettségét, Pesty Frigyes pedig *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története* (1877–1878) három kötete után, ugyancsak a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi

Bizottsága megbízásából kiadta a kor vitathatatlanul egyik legnépszerűbb és leggyakrabban idézett munkáját, *Az eltűnt régi vármegyék* (1880) két kötetét is. Érdujhelyi Menyhért az *Ujvidék története* után Zentán jelentette meg *A kalocsai érsekség a Renaissance-korban* (1899) című monográfiáját, a szabadkai Iványi István pedig ekkor már javában dolgozott élete fő művén, a *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára* (1906–1909) című munkájának öt kötetén.

Ekkor született meg a vármegyei monográfiák máig hivatkozott és adatbőségében máig felülmúlhatatlan sorozata a *Magyarország Vármegyéi és Városai* millenniumi kiadvány. A *Baranya földirati, statistikai és történelmi tekintetben* (1845) című könyv szerzője Haas Mihály ugyan még a reformkorban Bárány Ágostonnal egy időben indult felfedező útra az ismeretlen magyar glóbuszon, s még Várady Ferencz is jószerével saját erejéből hozta létre a *Baranya multja és jelene* (1896–1897) két kötetét, mi több: nálunk is Bács-Bodrog vármegye közönségének kellett összefognia ahhoz, hogy Dudás Gyula szerkesztői útmutatása nyomán „hazánk ezeréves fennállásának ünnepe alkalmából” legkiválóbb történetíróink munkáiból Zomborban 1896-ban megjelenhessen *Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiájának* két monumentális kötete, a döntő szó azonban ekkor már mégiscsak az Országos Monográfia-Szerkesztő Bizottságé. Borovszky Samu elévülhetetlen érdeme, hogy szerkesztésével egymást követve jelent meg *Bács-Bodrog vármegye*, *Temes vármegye* és *Torontál vármegye*, valamint *Fiume és a magyar-horvát tengerpart* történeti összefoglalója. Csanád vármegye történetét pedig ő maga írta meg két kötetben, *Csanád vármegye története 1715-ig* (1896–1897) címmel.

És még ez sem volt minden. *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című birodalmi méretű vállalkozáson belül – melyet 1902-ben, az utolsó kötet megjelenésekor a Vasárnapi Ujság is úgy üdvözölt, mint a korszak legnagyobb „hon- és népismertető mű”-vét – Magyarország leírásának fontos része *Az Alföld* (1891) –, amelyben Szentkláray Jenő *Temesvár és környéke*, valamint *A délmagyarországi németek* című tanulmányával szerepelt, míg Badics Ferenc *A Bácska*, Hadzsics Antal pedig *A délmagyarországi szerbek* című tanulmánnyal volt jelen –, valamint a *Horvát-Szlavonország* (1901) monografikus kötete.

Történetíróink tudományos tevékenysége egyszerre érett be a magyar történetírás XIX. század végén tapasztalt páratlanul gazdag kiteljesedésének idején. Elhivatottságuk úgy volt egyensúlyban a nemzeti törekvések összességével, hogy egyszerre nyugodott rajtuk a tudományos életünk jeles megmozdulásainak kezdeményezése és törekvéseinek a kiteljesítése is. Amikor pedig két kiváló és országos hírű egyesületük, a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat (Temesvár, 1872) és a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat (Zombor, 1883) is végre megalakult, minden adott volt ahhoz, hogy a tudós társaságok tevékenységükkel a magyar nemzeti közművelődés intézményes feltételeinek megteremtését és a magyar állameszme megszilárdítását szorgalmazzák. A Tudományos Akadémia sorozata, az *Értekezések a történelmi tudományok köréből*, történelmi folyóirata, a *Századok* éppúgy teret adtak műveiknek, mint az egyre gazdagabb és igényesebb vármegyei lapok, tudományos évkönyvek vagy iskolai értesítők. Adattárak és krónikák, történelmi helynévtárak és egyházi kataszterek, vármegye-monográfiák és várostörténelmi munkák, tudományos intézmények és múzeumi gyűjtemények, szakfolyóiratok és statisztikai mutatók jelzik e nemzedék határtalan becsvágyát, mérhetetlen igényességét és utolérhetetlen szorgalmát. Olyannyira, hogy a történelmi Délvidék ma már csak az ő, a XIX. századi történetíróink könyveiben él tovább. És jó, hogy e művekben továbbél, mert

a kallódó utókornak van hová visszatérni, s van honnan igényességet tanulnia. Műveik évszázadnyi idő elmúltával is frissek és elvülhetetlenek – kibírták a XX. század rájuk zúdított minden megvetését és gyűlöletét is.

Történetírásunk haldoklása

Történetíróink nagy nemzedékének műveiből bőven meríthet ismereteket a társnépek történetírása is. Szentkláray Jenő, akit egyedülként a Magyar Tudományos Akadémia után 1885-ben a belgrádi szerb tudós társaság is tiszteletbeli tagjainak sorába választott, 1908-ban megjelentette *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon* című munkáját, mindamelllett a harminc évvel korábban, 1879-ben a dél-magyarországi vármegyék visszakapcsolásának százados évfordulójára közzétett *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből, tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre* című munkája nélkülözhetetlen mű a szerb történetírás számára is. Kortársa és a Történelmi Társulat munkája tekintetében pályatársa Margalits Ede 1900-ban és 1902-ben Budapesten jelentette meg a *Horvát történelmi repertórium* című kétkötetes művét, a *Szerb történelmi repertórium* azonban már torzóban maradt, 1918-ban megjelent első kötetét nem követte további könyv. Dudás Gyula, aki a történetíró nemzedék tagjai közül talán a legtöbbet küzdött a megjelenési lehetőségekkel, 1896-ban Zomborban, Bittermann Nándor és Fia Könyv- és Könyomdájának közreműködésével jelentette meg *A bácskai és bánági szerbek szereplésének története 1526–1711* című könyvét. Az sem mellékes, hogy Thim József *A szerbek története a legrégebb kortól 1848-ig* című könyve a korszak legismertebb, és minden bizonnyal egyik legszínvonalasabb könyvsorozatában, a Történelmi Nép- és Földrajzi Könyvtár XXIV. köteteként jelent meg Nagybecskereken Pleitz Ferencz Pál könyvnyomdájának gondozásában, 1892-ben, majd két évvel később, 1894-ben Zomborban, a már említett Bittermann Nándor is megjelentette *Az Obrenovicsok felkelése a forradalom alatt* című füzetét. Élete fő műve, a háromkötetes *A magyarországi 1848/49-iki szerb fölkelés története* című, hatalmas dokumentumgyűjteménnyel gazdagon alátámasztott munkája azonban már Magyarországon, 1930 és 1940 között jelent meg. De ez már a csend, az elhallgatás kora volt.

Történetírásunk tehát egy pillanatig sem vádolható kizárólagossággal, történetíróinkhoz 1918 után mégsem volt kegyes a történelmi Magyarországtól elcsatolt Délvidéken berendezkedő új délszláv hatalom. A magyar történelemmel együtt annak történetírói is a süllyesztőbe kerültek. Könyveik, írásaik többé nem jelentettek közösségformáló erőt, elsősorban azért nem, mert a közösséget is a felszámolás veszélye fenyegette. Egyszerre megszűntek azok az intézmények, iskolák, lapszerkesztőségek és társulatok, azok a közösségek, amelyek számára eredetileg készültek. És mert műveik után nem nyúlt senki, azok lassan eltűntek a közgyűjtemények polcairól is. 1918-ban és az utána következő évtizedekben a délvidéki magyar közéletből és közgondolkodásból száműzték a történetiséget, és az új állam magyar alattvalói – történetíróival, a közgondolkodást meghatározó nemzeti tudósaival együtt – kiszorultak a saját történelmükből. Előbb a birtokaitól fosztották meg és a vagyonából forgatták ki a bácskai, a bánági és a drávaszögi magyarságot, majd programok (legalább három) születtek a fizikai megsemmisítésére is. Cselédnek legyen elég a Hiszekegy – ne akarja megérteni a világot, az már nem rá tartozik – gondolta az új hatalom, és rövid úton felszámolta nemzeti-nemzetiségi intézményeinket, a ta-

karékpénztárainkkal és az utolsó tejbegyűjtő állomásainkkal együtt. A délszláv államnak kellett összeomlnia ahhoz, hogy alattvalói fellélegezzenek, és bátorságuk legyen újra végiggondolni saját sorsukat.

Két nagy – sajnos mára már lezárult – életmű szolgál tanulságul a számunkra, hogyan lehet folytatni a száz évvel ezelőtt megtört és szinte hagyományát veszített történetírói munkát: az egyik Magyar Lászlóé, a közülünk korán távozott levéltárosé, aki iratvallató ténykedésével a források jelentőségére hívta fel ismételten a figyelmet, a másik Kalapis Zoltáné, aki viszont a mindennapi életünk kereteinek oknyomozó feltárásával jutott el a történeti reáliákkal történő szembesülésig. Az egyikük rámutatott, hogy a történelmi forrásokban hatalmas erő rejlik, a másik pedig kiemelte: a délvidéki magyarságnak jelenlegi állapotában mekkora szüksége van ezekre az erőforrásokra. Ne csodálkozzunk – emlékeztetett Kalapis Zoltán – ha minduntalan tapasztalunk kell: történelmi tudatunk kilúgozott, szémállasztott állapotban van. „Minden időben nehéz e tájon magyarnak lenni és megmaradni. Amikor ezt mondom, erre gondolok: nehéz tartósan megmaradni, nemzedékeken át. Nem lehetetlen persze, de túl sok a kísértés, és nagyon kevés az ellenálló képesség.” Az életünk úgy alakult, hogy 1918-ban és 1944 után is, ott ért bennünket „a környezet átfedő hatása”, ahol a leggyengébbek voltunk: a magyarságunkban. „Azok az éltető nedvek, amelyek esetleg táplálhatták volna egyébként is hiányos történelmi, nemzeti és nyelvi tudatukat, már korábban egyszerűen máról holnapra elapadtak. Azt a kevéskét pedig, amit régebben vagy esetleg menet közben magukba szívtak, nem tudták sem megővni, sem átadni.”

Huszedik századi történetírásunkban a nyolcvanas évek közepén következett be a későbbi újjászületéshez vezető, kedvező fordulat. Ha könyvekké és monográfiákká még nem is érett a szándék, a lapokban egyre gyakrabban volt olvasható a jó értelemben vett történeti publicisztika. Lassú, szinte észrevétlen volt a nyitás, előbb csak egy-egy beszámoló bevezetőjében volt tetten érhető egy-egy apró kitekintés, majd lassan meghonosodott a történeti alapokról megrajzolt társadalomkép – ami érezhetően frissítően hatott a megfáradt, merev és gyakran élettelen újságírásunkra. Majd a már említett újrateremtési évfordulók kapcsán (Bajsa, Bajmok, Bácsfeketehegy, Muzslya) – s ebben az egyháznak vezető szerep jutott – óvatosan, a lehetőségeket kutatva, de mégiscsak megjelentek az első helytörténeti füzetek. Hangozzon bármennyire is különösen: a volt Jugoszláviában nem a közép-kelet-európai demokratizálódási folyamatok hozták meg a szemlélet változását, hanem a szerb nemzeti diktatúra jelentkezése és kiteljesedése feszítette szét az egypárti fegyelem megszabta tilalmi kereteket. Szabadok nem lettünk ugyan, de szabadságigényünk kinyilvánítása már nem vont maga után politikai és jogi retorziókat.

Lectori salutem

A délvidéki magyarság válogatott történeti és helytörténeti bibliográfiáját tartja a kezében a figyelmével megtisztelő érdeklődő. Az olvasó, aki a szerzőéhez hasonló kíváncsisággal tekint a mára már sűrű homály fedte történelmi múlt felé, s aki – elsősorban lelki-szellemi erőforrás gyanánt – újonnan szeretné felfedezni tudós elődeinket. Azokat, akik kettőszáz év távlatában tanúi, megalkotói, éltetői és működtetői voltak Szent István országa déli vármegyéi társadalmi életének. Akik életművekbe mentették át az eltűnő idő értelmezhető és értékelhető emlékét. Nekik köszönhető, hogy a Délvidék nem jutott Karthágó sorsára. Nekik köszönhető, hogy a Délvidék fogalma és misztériuma ma is

eleven és kikezdhetetlen, hogy kiapadhatatlan erőforrást jelent minden megszülető nemzedék számára. Ma már szinte egyedülálló módon, csak a délvidéki magyar történétírók műveiből lehet megtanulni, hogy ezen a tájon is volt valaha egy jól szervezett, hagyományos értékrendje szerint működő, jövőjében előbb mélyen hívó, majd idők változásával inkább már csak reménykedő magyar közösség. Egy közösség, amely előbb roppant össze, semmint hogy tanult volna a hibáiból. Egy közösség, amely talán máig nem okult a történelemből, nem tanulta meg, hogy soha nem szabad földadni, és semmiről sem szabad lemondani. Történetírásunknak legalább két nagy nemzedéke hitt az utókor kegyelmében, ezért alkotott fáradhatatlanul, ezért kívánta tudását és megszerzett ismereteit írásban is a jövő nemzedékekre hagyományozni. Ők megtették, amit a nemzet iránti elhivatottságuk és a lelkiismeretük parancsolt: megalkották a maguk hagyományozható világát. Az utókor vált kicsinnyé ahhoz, hogy teljesítse az örökösi feladatot, a továbbhagyományozást. Jöhettek emberpróbáló idők – a történelemben mindig jönnek emberpróbáló idők –, ám ezek sem tudták volna elvégezni a pusztítást, ha a XIX. század utolsó évtizedeiben, *őselégültségébe* beleszédülten, nem herdálja el ősi birtokait a délvidéki magyarság, ha közösségépítő erejének teljében érik a csapások. Ám hazája tragikus összeomlása akkor következett be, amikor felelőtlenül pazarló birtokosainak már a sarki csapszékben sem volt hitelük. Ha valamit meg kell és meg lehet tanulni történelemalakító és történétíró elődeinktől, hát mindenképpen az: hogy magunknak kell megalkotnunk az életet, hogy egyéni elszánások erőfeszítéseiből épül fel a közösségi akarat. Elfogadhatatlan minden alku, és megalázó minden felelőtlen lemondás. Kallódó közösség, néptöredék, a nemzet száműzöttje lett mindenki, akinek elődei megkötötték az alkut, akik elhitték, hogy szerbként, horvátként, románként vagy szlovákként könnyebb lesz az élet a Kárpát-medencében. S azok is, akik csak egyszerűen hontalan világvándornak, bolygó szatócsnak hiszik magukat, s eközben idegen haszon-érdekek mentén vélnek közcélokat szolgálni. És mert ma nemzetünk szerencsétlenségére többségükben ilyenek alakítják az életünket, csak a múlt emlékezete szolgáltathat okulást a számunkra. Aki nem a történelemben született, ahhoz, hogy tisztában legyen a saját sorsával, apái példáin kell megtanulnia, mi volt történelme. Ilyen értelemben éljük ma újra az otthonkeresések korát.

Óbecsei utcák kódében kezdtem el keresni múltunk forrásait, és körültekintéseim során Temesvártól Fiuméig tágult a láthatár. Mert minden apró tényhez, apró mozzanathoz kapcsolódik egy másik, egy következő mozzanat, gondolat vagy szándék, amely tovább visz, tovább sodor, miközben kibomlik előttünk a Délvidék látomása. Minden összefügg mindennel; ekkora volt, ilyen hatalmas az élet a Délvidéken – addig, amíg volt elszánás annak működtetéséhez. Ekkora volt az élet a Délvidéken az alku megkötésének pillanatáig. Amikor elődeink már nem befogadók, hanem csak hontalan osonók és somfordálók lettek a saját falujukban is – akkor összeroppant a magyar valóság a Délvidéken is.

Könyvemben az 1816–1817 és a 2006 közötti időszak könyvészetét kívántam áttekinteni, szándékom szerint a teljesség igényével, de magam is tisztában vagyok azzal, hogy ebben több a csábítás, mint a megvalósíthatóság ígérete. (Ezért *válogatott* bibliográfia meghatározása.) De jó így, mert ebben a munkában ez a gyógyító láz. A délvidéki történeti bibliográfia jelen állapotában csak egy – talán már elfogadható, talán már értékelhető és értelmezhető – megvalósulási szintet jelent, amit bővíteni, részletezni, tökéletesíteni kell. Feldolgoztam továbbá harminc folyóirat, időszaki kiadvány és hetilap anyagát – ugyancsak a teljesség reményében, a valóságban azonban mindvégig az esetlegesség buktatóival küszködve. Talán könnyebb elmondani, mit nem foglal magába e mostani

állapot: szinte teljes mértékben hiányoznak belőle az iskolai évkönyvek és a kalendáriumok – egyrészt, mert elméletben bőséges e nyomtatványok tárháza, másrészt viszont könyvészetünknek éppen a legesendőbb, a legkallódóbb részét jelentik. A maguk korában megjelentek ezek a kiadványok, de csak töredékük jutott el a közgyűjteményekbe, s maradt meg az utókor számára. Nem tartalmazza a bibliográfia továbbá a XIX. század hetvenes és nyolcvanas éveitől egyre rendszeresebben és egyre nagyobb kínálatban megjelenő délvidéki hetilapok történeti, helytörténeti anyagát. Ez önmagában is bőséges feladatot ad majd a bibliográfusnak az elkövetkező évtizedben. És végül, de nem utolsósorban nem tartalmazza a XX. századi napilapok anyagát sem – melyeknek partvonalát ebben a pillanatban igazából be sem látjuk. Kettős tehát a szorongásom: vajon mi az, ami az eddig áttekintett anyagból valami oknál fogva kimaradt, s a hiányzó – főleg a sajtóanyag – feldolgozásával, milyen mértékben módosul, finomodik a múltunkról alkotott történelmi látkép. És még így is, lapról lapra araszolva, határtalan lelkesültséggel tölt el, hogy a nagy titoknak, a Délvidék történetének a beavatottja lehettem.

Előttem mindvégig egy élhető és működő Délvidék képe lebegett, egy teljességében tagolt társadalmi struktúra, vármegyék, tájegységek és régiók szoros rendszerében, melyen belül az együtt élő társnépek és társnemzetek kultúrája, hagyománya, népszokása, vallása és emberi teljesítménye adja meg délvidékiségünk igazi értelmét. Ezért fordítottam különös figyelmet a délvidéki német, szerb, horvát, szlovák és ruszin nyelven megjelent történeti-honismereti művek számbavételére, hiszen elválaszthatatlan részét jelentik a saját, nemzeti történelmünknek. Fontos része munkámnak a tájtörténet is, mert az Al-Duna, a Tisza mente, a Sajkás-vidék, a Drávaszög vagy a Muraköz olyan fogalmi meghatározást jelent, amelynek történelmi értéktartalma van, és ilyen minőségében karakterisztikus jelleggel bír. (Amit a saját, elképesztően gazdag irodalma is bizonyít.) Munkámba beépítettem a Lendva (Alsólendva) központú Muravidéket (Lendvavidéket) is. A történetírás e tájat eddig többnyire nem emlegette be a Délvidék fogalomkörébe, de meggyőződésem, hogy a XX. század története amellet, hogy egységes régióvá avatta a területet, sorsa és történelme tekintetében besorolta a délvidékiség fogalomrendszerébe. Tette ezt a vidék azon értékei alapján, mellyel évszázadokon át gazdagította a magyar peremvidék kultúráját és életét. A vármegyéken – és egyházmegyéken – alapuló hatalmas társadalmi szerkezetnek a mélyén – azt is mondhatnám: vitalitásának a centrumában – végül ott áll az életnek formát és keretet adó település, a maga tanyacsoport, falu, kisváros, járásközpont és megyeszékhely formájában.

Az eddig elvégzett munkám nyomán világosan kirajzolódott a számomra, hogy a település az a történelmi reália, létező, értékelhető és leírható képződmény, amely az idők során maga köré szervezte az életet, ezért a legfőbb rendszerteremtő és rendszerszervező erővel bír. A történetírás minden változata – a művelődéstörténettől a gazdaságtörténeten át a népiségtörténeten keresztül az egyháztörténettel bezárólag – köréje rendezhető. Mindazonáltal a kiemelkedő, vagy csak jelzésértékű alkotói-tudósi életműveket is maga köré rendezi, leírhatóságuk legfontosabb elemét képezi. Egyszersmind a legapróbb sejtje is a társadalmi szervezethez: a közösség, amelyért az egész isteni szerkezet fundál. Hogy milyen lesz az élet működése, az elsősorban a sejtek egészségétől függ. Az üszkösödés, a biztos halál jele először a sejteken mutatkozik meg. Amikor már nincs erő, nincs akarat és nincs szándék sem a kultúrtáj (a szülőföld) rendeltetészerű működtetéséhez. Ennek voltunk tanúi múltunk elmúlt majdnem egy teljes évszázadában, kisebbségi sorsunk kiteljesedésének idején.

Ez tehát az én Délvidék-képem, ez az, ami a számomra kiolvasható a bibliográfiából. Arany Jánost idézve vigasztalom magunkat: „És vissza nem foly az időnek árja, / Előre duzzad feltarthatatlanul: / Csak szélein marad vesztég hinárja, / S partján a holt-víz hátrakanyarul.” Szándékom voltaképpen az volt, hogy minden érdeklődő számára felkínáljam a saját Délvidék-képe megalkotásának a lehetőségét. Horváth Mihály, kiváló XIX. századi történetírónk, aki műveinek nagyobb részét emigrációban alkotta meg, bevallása szerint azt várta a történelmi ismeretektől, hogy az „a letűnt századokra világot derítsen”. Mert nem igaz, hogy mi, mai nemzedékek úgy születünk, hogy előttünk itt nem volt semmi. Előttünk itt működött a történelmi Magyarország déli vármegyéinek sora, a népek színes kavalkádjának termékeny valóságában. Ezt pusztították idegen hatalmi törekvések, politikai diktatúrák és a lelki-szellemi restség, melyek közül egy is elegendő lett volna ahhoz, hogy a Kárpát-medence déli limeseiről végképp eltűnjön a magyarság. Mégiscsak az életrealitásunk jelét kell abban látni, hogy nem így történt. Innen kell most felépíteni szülőföldünket és benne újabb önmagunkat. Ha munkám e küzdelemhez parányi erőforrásként hozzájárul, abban a mindenható Isten kegyelmét fogom érezni.

Néhány köszönő szó a támogatásért

Jó érzéssel mondok köszönetet mindazoknak, akik az anyag gyűjtésében és a bibliográfia összeállításában a segítségemre voltak. Úgy tartom illőnek, hogy elsőként emlékezzek meg a nagy tudású Szentgyörgyi Istvánról, aki a nyolcvanas évek második felében a szabadkai Városi Könyvtárban elsőként mutatta meg számomra a bibliográfia értelmét, jelentőségét és elkészítésének bonyolult folyamatát. Útmutatásait és hasznos tanácsait kutatásaim során mindvégig követtem – reá is emlékezem, amikor útjára bocsátom *A délvidéki magyarság válogatott történelmi és honismereti bibliográfiáját*. Köszönettel tartozom továbbá Csorba Bélának, Németh Ferencnek, Pejin Attilának és Pastyik Lászlónak, akik önzetlen segítségükkel, szakmai útmutatásaikkal és bátorító szavaikkal munkámat mindvégig támogatták. Ugyancsak hálával tartozom Hajnal Jenőnek, a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet igazgatójának és valamennyi munkatársának, akik az utolsó időszakban intézményesen is mellém álltak, és mindent megtettek a vállalkozásom sikeres befejezéséért. Ujjongó lélekkel mondom: ha minden, a magyarságunk szellemi gyarodását szolgáló kezdeményezés mögé csak fél tucat nemes szándékú ember felsorakozna, nem lenne reménytelen vállalkozás végre magabiztos közösséggé formálni a délvidéki magyarságot. Hálával gondolok továbbá arra a határtalan érdeklődésre és megértésre, amit feleségem, Ildikó a munkám iránt mindvégig tanúsított. Számára velem együtt volt igazán nagy öröm minden új felfedezésem, rátalálásaim mindegyikének úgy örült, mintha Mátyás Corvináinak legszebbikét tettem volna az asztalra. Ha magam nem tudnám, az ő derűjében tisztán megláthattam, milyen nagyszerű a mi történelmünk.

MÁK Ferenc